

10-САБАҚ

ЭССЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ (аргументтік, салыстыру, аналитикалық)

Эссе белгілі бір тақырыпқа қатысты мәселені талқылауға, түсіндіруге бағытталады. Мәселен, енгізілген жаңа ереженің қоғамға тигізген әсері, белгілі бір тарихи оқиғаның туындау себебі, теорияны қолданудың артықшылығы мен кемшілігі және т.б. Сондықтан эссе жазбас бұрын оның мақсаты мен түрін анықтап алу қажет. Эссе түрін анықтап алу оның құрылымы мен жазылу жолын айқындауға көмектеседі. Эссенің көлемі мен құрылымы оқытылатын пәнге тікелей байланысты. Эссенің мынадай түрлері бар:

Аргументтік эссе. Аргументтік эссе белгілі бір мәселеге қатысты пікірге қосылатынын немесе қарсы екенін білдіру үшін жазылады. Мұндағы автордың негізгі ұстанымы оқырманды өз ойының дұрыс екеніне иландыру болуға тиіс. Ал аргументтерді нақты, сенімді дәлелдер арқылы беру оқырманға автор ойының не үшін дұрыс екенін түсінуге мүмкіндік береді. Аргументтік эссені жазу арқылы студент өзінің ойын нақты әрі дәлелді жеткізуге дағдыланады. Аргументтік эсеге арналған тақырыптар түсініктірек болуы үшін тапсырма түсіндіріліп беріледі. Мәселен, денсаулық саласына байланысты «Балаларға екпе егудің қажеттілігі» деген тақырып берілсе, ол тапсырма түрінде былайша берілуі мүмкін: «Көптеген жұқпалы аурулардың алдын алу үшін балаларға екпе алу ұсынылады. Бірақ кейбір ата-аналар балаларына екпе жасатуға қарсылық білдіреді, өйткені екпенің кей жағдайларда бала ағзасына кері әсерін тигізіп, денсаулығына қауіп төндіреді деп қорқады. Сіз екпенің балаларға жаппай салынуын міндеттеу жөніндегі ереженің қабылдануын қолдайсыз ба, қолдамайсыз ба?» Оқытушы тарапынан тақырып берілмесе, студент өз бетінше тақырып тандай алады. Тақырыптың қызық әрі өзекті болуы жоғары баға алуға жол ашады. Сондықтан оны қазіргі кезде жиі көтерілетін және ақпараттары көп мәселе жөнінде тандаған дұрыс. Оларға білім саласы, экология, әлеуметтік т.б. мәселелерді жатқызуға болады. Аргументтік эсеге арналған тақырыптарға мысал ретінде мынадай тақырыптарды ұсынуға болады:

- *Әскер қатарына қабылдану ерікті түрде болуы тиіс.*
- *Жоғары оқу орындарына қабылдану үшін Ұлттық бірыңғай тест жүйесі тиімді.*
- *Тиімді өнімдерінің сатылуы мемлекет тарапынан бақылауда болуы тиіс.*
- *Технология креативтілікті шектей ме?*

Аргументтік эссені жазудағы басты мақсаттың бірі тек автор өзінің қолдайтын пікірін ғана жазып қоймай, қарсы пікірді де қарастыруы керек. Қарсы пікірді жазып, оны дәлелдер келтіру арқылы жоққа шығару жазба жұмысының негізгі міндеті болып саналады. Қарсы пікірді қарастыру автордың тақырыпқа қатысты ойын білдіру кезінде біржақты болмай, жан-жақты әрі объективті болғанын көрсетеді. Бұл оқырманның автор ұстанымына деген қызығушылығын оята түседі. Аргументтік эссені жазудың, негізінен, екі құрылымы кең таралған. Біріншісінде қарсы және қолдайтын пікірлер жеке-жеке параграфқа, яғни бөлімдерге бөлініп жазылады. Бұл құрылымда қолдайтын пікір қарсы пікірді жоққа шығара отырып, одан кейінгі параграфта жазады. Екінші түрінде қарсы пікірден кейін бірден қолдайтын пікірлер беріліп, оны жоққа шығарып отырады. Бұл құрылым тізбек түрінде жазылып, тақырыпшаларға байланысты параграфтарға бөлінеді.

Аргументтік эссе құрылымының бөлім немесе тізбек нұсқасын таңдау қажет екендігі тақырыпқа тікелей байланысты. Ең бастысы, автордың өз пікірін анық білдіруі мен қарсы пікірдің дұрыс екенін логикалық тұрғыда дұрыс жүйелеп беруінде.

Жазылым барысында автор сөздік қорының көп екенін көрсете алуы керек. Ол үшін студент белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін қайталай бермей, олардың синонимдерін қолданғаны дұрыс. Мәселен, «**артықшылығы**» деген сөздің орнына *басымдылығы*,

пайдасы, тиімділігі, қолайлығы т.б. сөздерді, ал «кемшілігі» деген сөздің орнына - тиімсіздігі, міні, олқылығы, кемістігі, ақаулығы, кінәраты т.б. сөздерді қолдануға болады.

Аргументтік эссе жазу барысында автор тақырыпқа қатысты дәлел-дәйектерін келтірерде мынадай сөздер мен сөз тіркестерін қолданады:

Біріншіден, ... Алдымен, ... Ең маңыздысы ретінде...

Екіншіден, ... одан кейін,... бұдан басқа...

Соңғы аргумент ретінде...

Өз пікірін білдірерде мынадай сөз тіркестерін қолданады:

Осыған байланысты ... жоғарыда талқыланған аургументтер деген сенімділікті арттырады.

... дұрыстығын/бұрыстығын дәлелдейді/көрсетеді.

... қандай да бір артықшылығының/кемшілігінің бар екеніне ешқандай күмән туғызбайды.

• Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Аргументтік эссені жазудың мақсаты.
2. Аргументтік эссенің қандай құрылымдары бар?
3. Аргументтік эссе жазу үшін қандай тақырыптар тандауға болады?

Жаттығулар:

1-жаттығу: Кестеде берілген аргументтік эссенің құрылымына сәйкес жазылу мақсатын толтырыңыз.

Құрылым белгілері	Жазылу мақсаты	Бөлімі
Тақырыпқа қатысты жалпы ақпарат		Кіріспе
Автор ұстанымы		
Анықтама беру (қажет болса)		
Тезис		
Қарсы аргументтер		Негізгі бөлім
Қолдайтын аргументтер		
Қорытынды		Қорытынды
Пікірі және ұсынысы		

2-жаттығу. Төменде берілген пікірталас тудыратын тақырыптарды оқып, оларды қолдайтын немесе қолдамайтын пікірлерді жазыңыз:

1. Алматы қаласындағы жолдарда қоғамдық көліктердің жүруі үшін арнайы жолақтың болуы.

Қолдаушы	Қарсы

2. Құмар ойындарға тыйым салу.

Қолдаушы	Қарсы

3. Халықаралық тіл ретінде бір ғана тілдің болуы.

Қолдаушы	Қарсы

3-жаттығу. Кестеде берілген аргументтік эссе тақырыптарының қай салаға қатысты екенін анықтаңыз:

Аргументтік эссе тақырыптары	Саласы
Қазіргі кезде отбасындағы немерелерді ата-әжесінің тәрбиелеуі қаншалықты маңызды?	
Қасқыр аулаудың табиғатқа тигізер зияны.	
Студенттердің білім алуы үшін электрондық құралдарды қолдану тиімді ме, әлде қағаз кітаптар мен қаламсаптарды қолданғаныңайлы ма?	
Кедендік одаққа Қазақстанның қосылуының экономикалық тиімділігі	
Жол ережесін бұзғандарға айыппұл мөлшерін арттыру	

4-жаттығу. Кестеде берілген тақырыптармен қандай эссе түрлерін жазуға болатынын анықтаңыз.

Тақырыптар	Эссе түрі
Плагиат жасаудың себебі мен салдары	
Балаларға ұялы телефон қолдануға рұқсат берудің әсері	
Жылдам әзірленетін тағамдар (фастфуд) қауіпті ме?	
Жақсы маман болу үшін шетелде білім алу қажет пе?	
Компьютерлік ойындардың бала психологиясына әсері	
Қымыз бен шұбаттың айырмашылығы мен ұқсастығы	

Салыстыру эссесі. Салыстыру эссесі бір нәрсені басқа бір жайтпен салыстырып немесе бір-біріне қарсы қою арқылы сипаттап, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтайды. Ол үшін эсседе кем дегенде екі немесе одан да көп жайттар

қарастырылады. Мәселен, қаламсаппен жазу мен мәтінді компьютерде теруді салыстырып көрсеткен эсседен үзінді келтірейік:

Қаламсаппен жазу мен мәтінді компьютерде терудің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Аталған екі жолмен де мәтін жазуға болады. Мәселен, студенттер конспект жасағанда, дәріс жазғанда қалам қолданады. Ал эссе немесе жазбаша тапсырмаларды компьютер арқылы теруі мүмкін. Кейбір адамдар компьютер арқылы терудің орнына қаламмен жазғанды қалауы мүмкін, себебі қолмен жазу барысында компьютер және мәтінді қағазға басу үшін арнайы көшірме аппараты қажет емес. Бірақ компьютермен теру кезінде қателерді тез түзетуге және мәтінді қалауынша безендіруге болады.

Салыстыру эссесі екі жағдайдың немесе екі заттың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіндіру үшін жазылады. Кейде ол «Салыстырмалы немесе кереғар эссе» деп аталады. Ұқсастықтарын түсіндіру дегеніміз - сәйкес келетін, бірдей және біртектес жақтарын сипаттау, ал айырмашылықтарын (кереғар жақтарын) түсіндіру дегеніміз - ерекшеліктерін, ұқсас емес жақтарының бар екенін көрсету. Бұл эссе түрі академиялық жазылым барысында кеңінен қолданылады. Салыстыру эссесін жазудың негізгі мақсаты - қарапайым сипаттау немесе түсіндіру түрінде емес, мәтін идеясын сыни тұрғыда байланыстыра білу және талдау жасалынып отырған жайтты жан-жақты қарау, салыстыру арқылы өзара байланысын анықтау мен олардың маңыздылығын көрсету. Сондай-ақ бұл бағытта қойылатын сұрақ түрлері де көптеп кездеседі. ЖОО-ларда жазылатын салыстыру эссесі екі теорияның, екі әдістің, екі тарихи кезеңнің немесе көркем шығармалардағы екі кейіпкердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіндіру үшін тапсырма ретінде берілуі мүмкін. Салыстыру эссесінің тақырыптары мынадай болып келеді:

- *Қытай мен Ресей сыртқы саясатының ұқсастықтары мен айырмашылықтары.*
- *Ресейдің Қазақстанды отарлау мен Англияның Үндістанды отарлау саясаты.*
- *Ньютон мен Эйнштейннің тартылыс теориясы жөніндегі идеяларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары.*

Салыстыру эссесінің тезисі де өзге эсселерге қарағанда басқаша құрылады. Мәселен, аргументтік эсседе тезис автордың негізгі ұстанымын білдіретін болса, салыстыру эссесінде тандалған жайттардың өзара байланысы мен кереғар тұстары баяндалады. Әдетте, тезис кіріспе бөлімнің соңғы сөйлемі ретінде жазылып, логикалық тұрғыдан эсседе баяндалатын жайттар жөнінде алдын ала шағын ақпарат беруге негізделеді. Мысалы: Қазақстандағы орта білім беру жүйесі мен Англиядағы орта білім беру жүйесінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Тезис қашанда эссенің жазылу мақсатына қарай құрылады. Мәселен:

Кереғар жайттар қамтылып жазылатын эссе тезисі: Құнанбай бейнесі «Абай жолында» сол кездегі саяси көзқарасқа сай сипаттала «Құнанбай» фильмінде соңғы кездегі мағлұматтарға негізделіп, оның пенделік қасиеттері қамтылады.

Салыстыру және кереғар эсенің тезисі: «Абай жолы» романы мен «Құнанбай» фильміндегі Құнанбай бейнесінің өзара ұқсастары болғанымен, «Құнанбай» фильмі ғана кейіпкердің шынайы пенделік қасиеттерін дәлірек сипаттайды.

Тезистің дұрыс жазылуы эссенің жоспарлануы мен жұмыстың жүйелі жазылуына тікелей эсер етеді. Оны төменде берілген мысал арқылы аңғаруға болады:

Тапсырма: О.Бөкейдің «Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесіндегі Тортай мен С. Мұратбековтың «Жусан исі» әңгімесіндегі Аян бейнесін салыстырыңыз.

Кіріспе: Кіріспенің алғашқы сөйлемі, тақырыпқа қатысты қысқаша мәлімет, тезис: «Тортай мінер ақ боз ат» әңгімесіндегі Тортай мен «Жусан исі» әңгімесіндегі Аян бейнесінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар.

Тақырыптық сөйлем: Тортай мен Аянның өзара ұқсастықтары бар. (Үш түрлі ұқсастығын жазу).

Тақырыптық сөйлем: Дегенмен Тортай мен Аяның кейіпкер ретінде бейнеленуінің айырмашылықтары да бар. (Үш түрлі айырмашылығын жазу).

Қорытынды: Тезис, қорытынды пікір, оқырманның есінде қаларлықтай түйінді сөйлем жазу.

Салыстыру эссесін сәтті жазудың келесі жолы - оның құрылымын дұрыс жоспарлай алу. Эссені бастамас бұрын тақырыпқа қатысты шағын тұжырымдарды жинақтап, негізгі деген ойларды жүйелеп алған дұрыс. Мәселен, сіз Toyota автокөлігін сатып алғыңыз келді делік, ол үшін алдымен ойға мына жайттар келуі мүмкін: бағасы, артықшылықтары, оны жөндеуге кететін шығындары және тағы басқа жайттар. Осы ойлардың барлығын логикалық тұрғыда байланыстырып, алғыңыз келген көлікті басқа көлік түрімен (мәселен, Mercedes) салыстыру үшін тұжырымдар ретінде қолдануға болады. Салыстыру жасау үшін Венн диаграммасын қолданып ортақ және ұқсас емес жақтарын ажыратуға болады. Салыстыру эссесінің құрылымы бөлім немесе тізбек түрінде жазылуы мүмкін.

Бөлім түрінде:

Кіріспе

1-ші нысан 1-ші пікір

1-ші нысан 2-ші пікір

1-ші нысан 3-ші пікір

Транзиттік сөйлем немесе параграф

2-ші нысан 1-ші пікір

2-ші нысан 2-ші пікір

2-ші нысан 3-ші пікір

Қорытынды

Тізбек түрінде:

Кіріспе

1-ші пікір

1-ші нысан ----2-ші нысан

1-ші пікір

1-ші нысан---- 2-ші нысан

1-ші пікір

1-ші нысан ----2-ші нысан

Қорытынды

Салыстыру эссесінде салыстырмалы шырай жиі қолданылады. Себебі эсседе ұқсастықтары мен айырмашылықтарын білдіруші сөздер мен тіркестер арқылы салыстыруға алынып отырған нысандар сипатталады.

Ұқсастықтарын баяндау үшін қолданылатын сөздер:

Сонымен қатар...

...ұқсас/ұқсайды.

....бірдей.

.....қатар қолданылады.

.... салыстырсақ, ... айырмашылық ерекшелік/артықшылық жоқ.

...өзгешелігі байқалынбайды.

...қызметтері бірдей.

Айырмашылықтарын баяндау үшін қолданылатын сөздер:

Дегенмен ...

Бірақ...

... салыстырып қарағанда...

айтарлықтай айырмашылық бар.
 ...ерекшеліктері өте көп.
 ... айырмашылықтарын/артықшылықтарын көруге болады.
 ...салыстыруға келмейді.
 ...әлдеқайда...
 ...-дан, -ден, -тан, -тен мүлдем басқа.
 Басқаша қырынан қарастырсақ,...
 Керісінше ...

Эсседегі белгілі бір нысанның немесе жайттың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыру үшін алынған талаптар бірдей болуы шарт. Мәселен, «Қазақстан халқының саны аз және қазба байлықтары мол. Бірақ Өзбекстанның егін шаруашылығы мен туризм саласы жақсы жетілген». Бұл мысалда айырмашылықты білдіру үшін «бірақ» сөзі қолданылғанымен, айырмашылықтар бірдей емес. Себебі үзіндіде Қазақстан халқының саны туралы айтылғанымен, Өзбекстанның егін шаруашылығы мен туризмі туралы баяндалады. Бұл екі ел туралы жайттар бір тақырыптың төңірегіндегі мәселені аша алмайды және салыстыруға келмейді. Мұндай қателіктерді студенттердің жазба жұмысынан жиі кездестіруге болады. Берілген мысалды былайша жазуға болады:

Қазақстан мен Өзбекстанның төрт айырмашылығы бар. Бірінші айырмашылық - халқының саны. Қазақстан халқының саны аз болса, өзбек халқы едәуір көп. Екінші айырмашылық ретінде қазба байлықтарын атауға болады. Қазақстан қазба байлыққа бай, керісінше Өзбекстан ондай байлыққа ие емес. Үшінші ерекшелігі егін шаруашылығы. Өзбекстанда, Қазақстанмен **салыстырып қарағанда**, егін шаруашылығын жақсы жолға қоя білген. Екі елдің келесі айырмашылығы туризм саласы. Қазақстан туризм саласын жетілдіру үстінде, **дегенмен** Өзбекстанның тарихи жәдігерлерінің көп болуы және туризмдегі қызмет саласының дамуы салдарынан туризм саласын әлдеқайда жоғары қоя білген.

Өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Салыстыру эссесінің негізгі мақсаты қандай?
2. Салыстыру эссесін жазудағы басты талаптар қандай?
3. Ұқсастықтары мен айырмашылықтарын білдіру үшін қандай сөздер мен сөз тіркестерін қолдануға болады?
4. Неліктен нысандардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыру үшін алынған талаптар бірдей болуы қажет?
5. Салыстыру эссесінің құрылымы қандай болуы мүмкін?

• Жаттығулар:

1-жаттығу. Кестеде салыстыру үшін берілген тақырыптардың қандай пәнге қатысты екенін анықтаңыз.

Тақырыбы	Пәні
Ұлыбритания мен Қазақстан Үкіметінің құрылымын салыстыру	
Қостанай облысы мен Түркістан облысында өсетін өсімдіктер	
Англия мен Қазақстанның ЖОО-ларына қабылдаудың ұқсастықтары мен айырмашылықтары	
«Нәзік» және «Куликовский» торттарының тұтынушы тарапынан бағалануы	
Бірінші және екінші дүние жүзілік соғысты салыстыру: соғыстың шығу себептерін, өршуін, соғыс зардаптарын талдау	
М.Әуезов пен Ш.Айтматов шығармаларының негізгі ұқсастықтары мен айырмашылықтары	

2-жаттығу. Ауыл және қала мектептерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жазыңыз.

Ауыл мектебі	Қала мектебі	Ұқсастықтары

3-жаттығу. Берілген нысандарды салыстырыңыз.

Сипаты	1-ші нысан: жеңіл автокөлік	2-ші нысан: велосипед
Бағасы		
Қолайлығы		
Қолдану ыңғайлығы		
Шығыны		
Денсаулыққа пайдасы		

4-жаттығу. *Айтыс пен батырлар жырын салыстырып эссе жазу үшін төменде берілген идеялардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаңыз және қорытынды жазыңыз:*

Тақырыбы: *Айтыс пен батырлар жырының айырмашылықтары мен ұқсастықтары.*

Тезис сөйлем: *Айтыс пен батырлар жырының өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Олардың ерекшеліктері мен сәйкестіктерін үш қырынан – мазмұны, көңіл көтеру және ұлттық сипатында қарастыруға болады.*

Сипаты	Идеялар	Ұқсастығы	Айырмашылығы
Орындалуы	Екеуі де домбырамен, кей жағдайда қобыз сияқты ұлттық аспаптардың сүйемелденуімен орындалады.		
	Айтыста міндетті түрде екі адам болады және олар бір-бірімен суырып салма арқылы ұйқасты өлең жолдарымен тартысқа түседі.		
	Батырлар жыры бір адаммен орындалады.		
	Айтыс та, батырлар жыры да әуенмен айтылады және музыкалық аспаппен сүйемелденеді.		

Аналитикалық эссе. Мұндай эссе белгілі бір мәселені талдауға құрылады. Мәселен, әдебиет пәні бойынша Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» деген шығармасына әр қырынан талдау жасау. Аналитикалық эссе белгілі бір тұжырымның, идеяның, құбылыстың және сипаттаудың бір бағытын толық түсіндіру үшін жазылуы мүмкін. Негізгі мақсаты оқырманға талданатын бағытты толық түсіндіру. Аналитикалық талдау үдеріс, анықтама, талдау, салыстыру барысында жазылады. Мәселен, үдеріске аналитикалық талдау жасалынуы үшін ол бірнеше кезендерге бөлініп сипатталуы мүмкін. Талдауға негіз болған кейіпкер, идея немесе пікір бөлшектенеді, кейбір ұсақ-түйек ақпараттар бойынша мәліметтер де беріледі. (Аналитикалық эссенің үлгісін 310-беттен оқыңыз).

ТАФТТ тәсілі бойынша эссенің құрылымын жасаңыз.

Т- тезис
 А - аргумент
 Ф - факті
 Т-талдау
 Т- тұжырым

1-тапсырма. «Анам аяулым» (Ғ.Мүсірепов) тақырыбы бойынша ТАФТТ жазыңыз.

Тезис		
Аргумент		
Факті		
Талдау	Ассоциация	
	Сипаттау	
	Салыстыру	(бүгінгі күнмен салыстыр)
	Статистика	Кәрілер үйінде канша ана бар екені туралы статистикалық мәлімет келтір.
Тұжырым		

«Мен қазақтың, мың өліп, мың тірілген» тақырыбы бойынша ТАФТТ жазыңыз.

Тезис		
Аргумент		
Факті		
Талдау	Ассоциация	
	Сипаттау	
	Аналогия	
Тұжырым		

2-тапсырма. «Абай жолы халық жолы» тақырыбы бойынша дербес пікір жазыңыз.

«Дербес пікір» жазу тәсілі

Өзіндік пікір (ой, идея) - бір сөйлем.
Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
Өз пікірін айғақтайтын мысал - екі сөйлем.
Өз пікіріне қарсы дәлел - бір сөйлем.
Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал - бір сөйлем.

«Тәуелсіздік – мәңгілік елдің Ұлы тарихы» тақырыбы бойынша төмендегі кесте бойынша ойынды жазып көріңіз.

КІРІСПЕ	• Әңгімені қалай бастайсың?
----------------	------------------------------------

	<ul style="list-style-type: none"> • Кімдердің пікірін басшылыққа алар едің?
НЕГІЗГІ	<ul style="list-style-type: none"> • Бастаған әңгімені қалай қызықты етіп, дамытар едің? • Ойын жүйелі ме? • Оқиғаның байланысы қаншалықты дұрыс? • Айтатын оқиға дерегі зерттеліп, ой елегінен өтті ме?
ҚОРЫТЫНДЫ	<ul style="list-style-type: none"> • Әңгіменің түйіні не? • Не айтқың келді?

Сыни ойлау дағдыларын дамыту

Жоғары оқу орындарында оқу барысында ескеретін маңызды жайттың бірі сыни тұрғыдан ойлана білу. Сыни тұрғыдан ойлану кез келген тақырып жөніндегі тұжырымдарды, пікірлерді, ұстанымдарды талдау арқылы түсінуге бағытталған сұрақтардан тұрады. Нәтижесінде сыни тұрғыдан қойылған сұрақтарға алынған жауаптар студенттің жоғары деңгейде ойлануына және белгілі бір нәтижеге жетуіне ықпал етеді.

«Сынау» сөзі қазақ тілінде «мінін табу, кемшілігін анықтап айтып беру» мағынада қолданылады. Яғни, жағымсыз мәнде қалыптасқан, бірақ қазіргі академиялық бағытта бұл сөз пікір айту, талдау сияқты мағынада беріледі. Демек, қандайда бір мәліметті тауып, оның нақты екенін дәлелдеп, осы дәлел жөніндегі өзге пікірлерді анықтап, оларды түсіндіріп, негізгісін таба отырып қорытындыға келу. Бұл академиялық бағытта жазылатын жұмыстардың басты талабы болып табылады. Сыни тұрғыда жазу дегеніміз негізінен берілген тұжырымды түсінікті етіп жеткізе білу, бұл автор ойын нақты дәлелдер арқылы анық, жүйелі құрылыммен беру. Сыни тұрғыда түрліше жазылым қабілеттерді қолдану арқылы эссе, ғылыми мақала және тағы басқа түрдегі жазба жұмыстарын жазуға болады. Көптеген студенттер сыни тұрғыда жазу қиын деп санайды, негізінен бұл көп уақытты және білімділікті ғана емес, шығармашылық қабілетті де қоса талап етеді.

Сыни ойлау кашанда оқылатын немесе жазылатын тақырып жөнінде терең ойлануға жетелейді. Кейбір студенттер өзіне берілген материалдарды үстірт оқуға дағдыланған, бұл олардың өзіне қажетті мәліметті алдым немесе оқыдым деген ойын ғана қанағаттандырғанымен, ақпаратты толық түсінуге, оған толық талдау жасауына алып келмейтін нәтиже.

Үстірт оқу мен терең түсініп оқудың айырмашылықтарын былайша көрсетуге болады:

Үстірт оқу	Терең түсініп оқу
Студент осы кезенге дейінгі біліміне Сүйене отырып, ақпаратты қайта есіне түсіреді	Студент әрбір мәліметті түсіну үшін емес негізгі идеяны түсіну үшін оқиды
Емтихандан өту үшін мәліметтерді есіне сақтайды	Емтиханды өзінің білім деңгейін бағалау деп қабылдайды
Емтихан талаптарына сәйкес сұрақ жауаптарын іздейді	Алдына қойған мақсатына жету үшін талпынады
Дәріс жазбалары, негізгі оқулықтар және тағы басқа сыни ойлауға жетелемейтін дереккөздерімен ғана шектеледі.	Тақырыпқа байланысты көптеген дереккөздерді қарастырады, олардың қолданылуы жөніндегі мәселені ойлайды

Тақырыпқа деген қызығушылықтың болмауы, мүмкіндігінше жұмысты тез аяқтау, негізі мақсаты - баға алу.	Тақырыпқа қатысты өз пікірін білдіреді, «мұның мағынасын қалай түсінуге болады?» және «мен оны қалай қолдана аламын?» деген сұрақтарға жауап береді
--	---

Ғылыми мәтінді сыни тұрғыда оқу тек қана оның мазмұнын түсіну емес, мәтіндегі ақпараттың қаншалықты құнды екені бағалау мен оны өз еңбегінде дұрыс қолдана білу үшін қажет. Ақпараттарды қашан да жан-жақты сауалдар қою арқылы тексеру сыни тұрғыда ойлаудың негізгі талабы. Осылайша, сыни тұрғыда ойлаудың мынадай ерекшелігі қалыптасқан:

Нақтылық: үнемі дәлелдер келтіру.

Сенімсіздік: күмәнді түрде қарау, не себепті бұл мәселені қозғады? Жұмыстың авторы бұл мақсатпен нені түсіндірмекші? Бұған берілген дәлелдері қайда? Мұндай мәліметті қайдан алуға болады?

Қолдану: Бұл жайт іс жүзінде қалай орын алуы мүмкін? Тәжірие жүзінде мұндай тұжырым іске асады ма?

Сыни тұрғыда ойлаудың басты **мақсаты** – талдау жасауға жетелеу. Негізінен көптеген студенттер сипаттамалық бағытты ұстанады. Академиялық жазылым барысында тақырыпты талдау студенттің жоғары баға алуына септігін тигізетін бірден-бір жол. Сипаттау мен талдаудың өзара қарама-қайшы келетін тұстары бар, оны мына кестеден көруге болады:

Сипаттау	Талдау
Не болғанын баяндау	Негізгі мәселені анықтау
Дәлел мен дәйектерді беру	Басым бағытын дамыту
Мазмұнын беру	Басқа да мәліметтер қарастыру
Теорияны көрсету	Басқа мәліметтерді дәйектеу
Идеяны түсіндіру	Таңдау себебін көрсету
Мәліметтерді тізу	Себебі мен байланысын іздеу
Ақпарат беру	Жаңа ақпараттар табу

Кесте арқылы сипаттамалық жазылым мен сыни жазылымның ерекшеліктері бар екенін аңғаруға болады. Олардың негізгі ерекшеліктері ретінде мына жайттарды көрсетуге болады:

Сипаттамалық жазылым:

- Қандай жұмыс жасалғанын баяндайды;
- Тура сілтемені көп қолдануға тырысады;
- Әдебиеттерден қысқаша қорытындылар береді;
- Әдебиеттер мен теорияларға шолу жасап, тізіп шығады;
- Мәліметтер беріледі;
- Идеяларға, тарихи оқиғаларға шолу жасайды;
- Маңызды тұлғалардың өмірін баяндайды;
- Тақырып бойынша белгілі жайттарға қорытынды жасайды.

Сыни жазылым:

- Айтылған пікірлерді анық және нақты тұжырымдар арқылы жоққа шығарады;
- Қолдайтын және қарсы пікірлерді тең дәрежеде береді;
- Дәлелденбеген пікірлерді қолданбайды;
- Идеяны дамыту мен түсіндіру үшін параграфтар қолданады;
- Үнемі нақты дәлелдер мен тұжырымдар береді;
- Тұжырымдарға үнемі дәлелдер келтіреді;
- Үнемі қорытындының себебін айтады;
- Үнемі жұмыстың шегін көрсетеді;
- Қарапайым қорытынды жасамайды.

Сыни ойлау барысында оқып отырған мәтінмен қатар оның авторына да аса мән беру қажет. Ол үшін мәтінді оқи отырып мына сұрақтарға жауап беру қажет:

Мәлімет нақты ма? Оны қалай білдіңіз?

Мәтінді кім жазған? Автор осы саланың маманы ма?

Автор қандайда бір тұжырымға сізді сендіргісі келеді ме?

Ондағы аргумент кең немесе шағын мәселеге бағытталған ба?

Аргументті дәлелдеу үшін қандай дәйектер келтірілген?

Аргументте не берілмеген?

Бұған қарсы қандай пікірлер болуы мүмкін?

Автордың ұстанымымен келісесіз бе немесе келіспейсіз бе?

Бұл туралы пікіріңіз қандай?

Бұл тақырып бойынша басқа авторлар не айтқан?

Бұл мәтін осы тақырып бойынша қандай да бір жаңалық айтқан ба?

Бұл материал сіздің жұмысыңызға қажет пе?

Бұл сұрақтарды қоя отырып оқылым әрекетін жүзеге асыратын студенттің жоғары дәрежедегі талдау қабілетімен қатар, сыни көзқарасы қалыптасатыны анық.

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Сыни ойлау дегеніміз не?
2. Материалдарды оқу барысында сыни ойлау не үшін қажет?
3. Сипаттамалық жазылым дегеніміз не?
4. Сыни жазылым мен сипаттамалық жазылымның қандай айырмашылықтары бар?
5. Оқылатын еңбектің авторына не себепті мән беру қажет?
6. Сыни тұрғыда ойлаудың қандай ерекшеліктері бар?
7. Терең түсініп оқу мен үстірт оқудың қандай айырмашылықтары бар?

Тақырыпқа байланысты өзін-өзі тексеруге арналған жаттығулар:

1. Төмендегі тұжырымның қайсысы дәлелге негізделген немесе қарапайым мәлімдеме екенін анықтаңыздар. Олардың нақты екенін қалай тексеруге болады?

- Менің туған жерім - әлемдегі ең сұлу жер.
- Менің телефон номерім есте сақтауға өте қиын.
- Хан Тәңірі тауының биіктігі теңіз денгейінен 7010 метр.
- Мысық тышқанға қарағанда жақсы үй жануары болып есептеледі.
- Өкпе рагының 85 пайызы темекі шегу салдарынан болады.
- Көкпар тартуға арналған серкенің салмағы 25 келі.
- Балалардың 25 пайызы көзілдірік тағады.
- Қазақстандағы әрбір екінші мигрант Өзбекстан азаматы.

2. Өзіңізді шетел қонақтарына қазақ халқының ұлттық ойыны көкпарды таныстырушы ретінде елестетіңіз. Сіз ешқашан көкпар ойынын көрмеген және естімеген шетел азаматтарымен көкпар ойыны болып жатқан стадионда тұрып, олардың қойған мына сұрақтарына жауап беріп көріңіз.

1. Бұл қандай ойын?
2. Неліктен ойынды атқа мініп ойнайды?
3. Неліктен ойынды ерлер ғана ойнап жатыр?
4. Неліктен мініп алған аттарын қамшылап, аттардың еріксіз қозғалуына мәжбүр етуде?
5. Неліктен атқа мінген барлық адамдар бұл ойынға қосыла алмайды?
6. Ойынға қатысушылар не үшін топқа бөлінген?
7. Бұл ойынның қандай пайдасы бар? (Сіздің жазба жұмысыңызды оқыған адамда да осындай қарапайым сұрақтар туындайтынын ескеріңіз. Өйткені, сіздің жазған жұмысыңыз қашанда өзге оқырман үшін түсініксіз жайттарға толы болуы мүмкін екендігін естен шығармаңыз.)

3. Зерттеу тақырыбыңызға байланысты кез келген ғылыми мақаланы алып, төменде берілген сұрақтарды қоя отырып, сыни тұрғыда талдау жасаңыз:

- Мәлімет нақты ма? Оны қалай білдіңіз?
Мәтінді кім жазған? Автор осы саланың маманы ма?
Автор қандайда бір тұжырымға сізді сендіргісі келеді ме?
Ондағы аргумент кең немесе шағын мәселеге бағытталған ба?
Аргументті дәлелдеу үшін қандай дәйектер келтірілген?
Аргументте не берілмеген?
Бұған қарсы қандай пікірлер болуы мүмкін?
Автордың ұстанымымен келісесіз бе немесе келіспейсіз бе?
Бұл туралы пікіріңіз қандай?
Бұл тақырып бойынша басқа авторлар не айтқан?
Бұл мәтін осы тақырып бойынша қандай да бір жаңалық айтқан ба?
Бұл материал сіздің жұмысыңызға қажет пе?

Қосымша оқуға кеңес берілетін әдебиеттер:

1. Коржумбаева А., Бекахметов Г. Критикалық ойлау негіздері. - Астана, 2014. – 208б.
2. Hoaglund J. Critical thinking. Newport News, Va.: Vale Press, 2004.
3. Bowell T., Kemp G. Critical thinking. London: Routledge, 2015.
4. Rollins B. Critical thinking. San Diego, Calif.: Classroom Complete Press, 2010.
5. Epstein R., Rooney M. Critical thinking. Socorro, NM: Advanced Reasoning Forum, 2017.
6. Johnson A. Academic Writing. Rowman & Littlefield Publishers, 2016.

